

הרב יחיאל מאיר

מקום שנהגו – בזמננו בא"י

מקור דין 'מנהג'

במשנה פסחים נ. נאמר: 'מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עושים, מקום שנהגו שלא לעשות אין עושים'. ומבואר במשנה שיש מושג של מנהג, המחייב את כל בני המקום ומן הדין אסור לשנות ממנו באותו מקום, ובמקום אחר אין מחוייבים לאותו מנהג.

ומבואר בגמ' שם נ: שמנהג העיר מחייב לדורות וא"א לבטלו 'בני ביישן נהוג דלא הוּו אזלין מצור לצידון במעלי שבתא, אתו בנייהו לקמיה דר' יוחנן, אמרו ליה אבהתין אפשר להו אנן לא אפשר לן, אמר להו כבר קבלו אבותיכם עליכם שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך'. וכן פסק השו"ע יו"ד (ריה, ב): 'קבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם ואפילו בדברים שלא קבלו עליהם בני העיר בהסכמה אלא שנוהגין כן מעצמם לעשות גדר וסייג לתורה', ומבואר בזה שמנהג העיר מחייב באופן שאף א"א לבני העיר או לזרעם לחזור בהם.

ההולך ממקום למקום

והנה במשנה שם איתא: 'ההולך ממקום למקום נותנים עליו חומרי מקום שיצא משם וחומרי מקום שהלך לשם', ובחולין יח: איתא: 'כי סליק רבי זירא אכל מוגרמת דרב ושמואל [היינו שנהג כמנהג א"י לקולא דלא כמנהג בכל לחומרא]... ור' זירא לית ליה נותנין עליו חומרי המקום שיצא משם וחומרי המקום שהלך לשם? אמר רב אשי הני מילי היכא דדעתו לחזור ר' זירא אין דעתו לחזור הוה', ומבואר שכל דין המשנה שההולך ממקום למקום צריך להחמיר אף את חומרי מקום שיצא משם, אינו אלא כאשר האדם עדיין קשור לעיר שיצא משם ויחזור אליה, אבל מי שעקר ממנה לגמרי ואינו עתיד לחזור למקומו הראשון, דינו כאנשי העיר שעבר אליה, בין לקולא בין לחומרא, והותרו כל המנהגים שנהג לאיסור בעיר אבותיו, וכן נתחייב בכל המנהגים של העיר אליה עבר.

וכ"כ השו"ע (שם): 'וכן הבאים מחוץ לעיר לדור שם הרי הם כאנשי העיר וחייבים לעשות כתקנתן ואף בדברים שהיו אסורים בהם בעירם מפני מנהגם ואין מנהג העיר שבאו לדור בה לאסור הותרו בהם אם אין דעתם לחזור'. וכ"כ שם הש"ך (סק"ח): 'ולענין דינא נראה שלעולם יש לו לעשות כמנהג המקום שדעתו להשתקע שם בין לקולא בין לחומרא... אבל באין דעתו לחזור אינו חייב בחומרי מקום שיצא משם אלא בחומרי מקום שהלך לשם, כיון שדעתו להשתקע במקום שהלך לשם, והוה כמו בין העיר ההיא'.

הגדרת דין מנהג

לפי המבואר בדברי הפוסקים וכפי שפסק השולחן ערוך, אין מקורו של דין מנהג רק משום קבלת האבות, אלא בעיקר משום שהוא מנהג העיר, שהרי אף מי שאבותיו נהגו לאיסור, אם יצא ממקומם על מנת להשתקע במקום אחר, מותר הוא בכל הדברים שהיו אסורים עליו ועל אבותיו. ומה שנאמר בגמ' 'כבר קבלו אבותיכם עליכם' והביאו ראיה מהפסוק 'אל תיטוש תורת אמך', היינו שבני העיר עצמם אין בכוחם לבטל את מנהג אבותם, ואפי' אם כל בני העיר רוצים לבטל את המנהג אינם רשאים, משום שאבות העיר קיבלו על עצמם דבר זה. אך מי שהוציא עצמו מכלל העיר אינו חייב עוד בקבלתם, כשם שמי שנכנס לעיר מתחייב אף הוא בקבלתם.

ובחולין צג: 'א"ל רבי יוחנן לרב שמן בר אבא הני ביעי חשילתא שריין ואת לא תיכול משום ואל תטוש תורת אמך', ופירש"י: 'אל תטוש תורת אמך - מנהג מקומך שאתה מבבל ושם נוהגין בו איסורא', הרי ש'תורת אמך' היינו 'מנהג מקומך', וכ"כ שא"ר שם.

הווה אומר, אין הדבר תלוי ב'קבלת אבות' סתם, אלא ב'קבלת אבות העיר', וכל שאינו נכלל באנשי העיר אינו נכלל אף ב'קבלת אבות העיר', למרות שהוא מצאצאיהם^א. וכל ענין 'אל תטוש תורת אמך' אינו אלא שלא יעזבו בני העיר את מנהג אבותם, אך מי שאינו קשור לעיר אין עליו כלל מושג זה של 'אל תטוש'. ולא מצינו בתלמוד 'אל תטוש' על מנהג אבות שאינו מנהג העיר.

ותדע לך שכן הוא, שאין קבלת האב לבדה מחייבת, אם אינה מנהג של כלל אנשי העיר. הגע עצמך, הרי שקיבל על עצמו האב מנהג טוב לצום כל שני וחמישי, וכי יתחייב בנו אחריו, וכי כל חומרא או מנהג טוב שנוהג האב מתחייב אף הבן? הרי שאין הבן חייב אלא כאשר מדובר במנהג של כל בני העיר. ולא דווקא במילי דחסידותא והנהגה טובה, אלא אף בתורת תקנה ומנהג ודאי אין יכול לחייב את בנו, שהרי ודאי אם קיבל האב על עצמו בתורת מנהג גמור לו ולבניו שלא לברור אוכל מתוך פסולת שמא יברור פסולת מתוך אוכל, או אם קיבל עליו בתורת מנהג לקרוא כל יום את כל התהילים, וכי יכול לחייב בזה את בניו, אלא ודאי פשוט שאין הבן חייב אלא במנהג טוב של כל העיר.

וכן מצינו להדיא בגמרא שאין מנהג פרטי של האב מחייב, בחולין קה. 'אמר מר עוקבא אנא להא מילתא כחלא בר חמרא לגבי אבא, דאילו אבא כי הוה אכיל בשרא לא הוה אכיל גבינה עד למחר כי השתא, ואילו אנא בהאי סעודתא לא אכילנא בסעודתא אחרינא אכילנא'.

א. היה מי שהעירני מתשובות הר"ן (מח) שכתב גבי חדר"ג שחייב בזה אף שעובר למקום אחר ולא דמי להאי דחולין יח.: וז"ל: 'אבל בית דין הגדול שהחרים דבר אחד על כל אנשי גלילותיו עליהם ועל זרעם וקבלוהו עליהם, איני רואה מתוך אותה משנה דכל היכא שאחד מבני בניהם מאותם שהחרם היה חל עליו בעודו במקומו שנאמר שפני שיצא ממקומו יהא מסולק החרם מעליו לפי שחרם זה אין המקום גורם אותו אלא אקרקפתא דגברי רמי'. אולם, ברור מלשון הר"ן שהוא לא בא לומר שהם חייבים במנהג אבותיהם אף כשעברו מן העיר, וכל כוונתו היא רק ב'חרם' שהוא חל על כל אחד ואחד מבני העיר, וכאילו החרים אותו באופן אישי, ואף בחרם אי"ו אלא על האדם עצמו שהיה מתחילה בעיר שקיבל ע"ע החרם, אבל לא על זרעם אחריהם, וכלשונו 'אקרקפתא דגברי רמי', והיינו שזה על ראש האדם עצמו, ולא על בניו. שהרי אם לא כן, היו כל הספרדים אסורים בחדר"ג שמא אחד מאבותיהם הגיע מארצות אשכנז. ועכ"פ במנהג לא דיבר הר"ן כלל, והוא גמרא ערוכה, שודאי לא יחלוק עליה.

ומבואר כאן בצורה ברורה שאין הבן חייב לנהוג בחומרות אביו ובמנהגי חסידות שלו [שו"ר שכ"כ הפר"ח (תצו כלל ז') והביאו החיי אדם (קכו, יא)], והיינו משום שאין דין 'מנהג' ו'תקנה' אלא על אנשי העיר, ו'מקום שנהגו', וכלישנא דמתניתין.

מנהג שאינו מנהג העיר

העולה מזה למעשה, שאם ישנו מנהג שאינו מנהג של כל בני העיר אף שנהג בו אביו, אין הבן מחוייב לנהוג במנהג זה.

והראוני שכן כתב באורך בשו"ת חוות יאיר (קכו): 'האיך מצאנו ידינו ורגלינו בכל דור שיש חסידים מופלגים במילי דחסידות ובתעניות ואין הבנים נוהגים במילי דחסידות ההם אף כי גם הם צדיקים וישרים... י"ל דדווקא קבלת רבים בקהילה דקביעו יחד והכי משמע לשון הריב"ש שהמקום גורם... דקי"ל שאם אין דעתו לחזור אינו מחוייב לנהוג חומרא ומנהג עיר שיצא משם אף שנהגו וקבלו, וע"כ הטעם משום דתלי במקום, ועי"ש בלשוננו על כמה מנהגים שכיון שאינם נוהגים על ידי כל בני המקום, אינם מחייבים אפי' את זרעם אחריהם.

ואביא כמה דוגמאות למנהגים מעין אלו.

א. יש נהגו שלא לאכול 'מצה שרויה' בפסח, מנהג זה אינו מנהג לא של מקום מסויים ולא של קהילה מסויימת, אלא בתוך אותו מקום ואותה קהילה יש שנהגו לאכול מצה שרויה ויש שנהגו שלא לאכול מצה שרויה [בתוך הציבור הליטאי והספרדי. משא"כ בציבור החסידי זה כן מנהג קהילתי. וראה על כך להלן], ועל כן אין כל משמעות לגבי הבן במנהגו של אביו, ואם עדיין לא נהג הבן בחומרא זו של אביו, או שנהג בטעות משום שחשב שהוא מחוייב בזה, אי"צ לנהוג בזה עוד, ובין כך ובין כך יכול הוא להתיר את מנהגו.

ב. יש נהגו לא לאכול בפסח מוצרים המיוצרים בבתי חרושת ומורכבים ממספר מרכיבים כגון שוקולד, קולה, וכדו', מנהג זה אינו מנהג של עיר ולא של קהילה, ואין כל חיוב על הבן לשמור מנהג זה.

ג. יש נוהגים לעמוד בשעת הקידוש ויש נוהגים לשבת, מנהגים אלו כבר הוזכרו בשו"ע וברמ"א ויש בזה גם מנהגים ע"פ קבלה, אך כיון שמנהג זה אינו מיוחד לקהילות מסויימות, אלא בתוך הקהילה יש נוהגים כך ויש נוהגים כך, אף אם התחיל בשורשו ע"י מנהג קהילות שונות, הרי עכשיו זו קהילה אחת, ולכאו' אין בזה כל ענין מחייב.

ד. לגבי איסור תספורת ושמיעת כלי שיר בספירת העומר, יש שנהגו להחמיר עד ר"ח סיון, ויש שנהגו עד ל"ג בעומר, ויש שנהגו ע"פ סוד כל ימי הספירה, וכיון שאין בזה מנהג של קהילה מסויימת אלא בתוך אותם קהילות יש הנוהגים כך ויש הנוהגים כך, אין בזה כל מנהג מחייב, ויכול כל אחד לנהוג כרצונו או כדעתו.

המצב בזמננו

בסעיף הקודם הבאתי דווקא דוגמאות שאינם מנהגים של קהילות שלמות, אלא מנהגים של משפחות בתוך אותה קהילה, שכפי המבואר מהפוסקים אין להם דין מנהג, מפני שמנהג אינו מנהג אלא אם הוא מנהג של כל בני העיר, וכלשון המשנה 'מקום שנהגו'.

אמנם, באמת יש לדון בזמננו בארץ ישראל, כאשר יש כאן קיבוץ גלויות, ובנייד מרחוק יבואו, אלה מארצות מזרח, ואלה מארצות צפון, ואלה מארצות מערב, ואין לך כל עיר ועיר שאינה מקבצת ומערבת בתוכה מעולי כל הגלויות יחד, וכאן נשאלת השאלה מה ההגדרה של מצב זה? והרי עתה אין מדובר על במקום שנהגו כך או כך, אלא בתוך אותו מקום יש נהגים כך ויש נהגים כך, האם אכן יש תוקף למנהגים, האם יש משמעות לכך שכל ציבור רואה עצמו כקהילה בפני עצמה, או שאין משמעות אלא ל'עיר' וממילא הרי זה כמקום אחד שיש נהגים כך ויש נהגים כך, ואין תוקף הלכתי למנהגים אלו.

שאלה זו היא מהותית יותר, ואינה נוגעת אך לדיני 'מנהג' אלא אף לדיני 'הכרעה במחלוקת', שהרי בני העיר מחוייבים לפסיקה של בית הדין של העיר שלהם, ומי שמכריע בניגוד לבית הדין של העיר הרי הוא עובר על 'לא תתגודדו', כמבואר בסוגיה ביבמות יד:, ורק אם יש שני בתי דינים בעיר אחת יכול לנהוג כאחד מהם, אך אם אין אלא בית דין אחד לעיר אחת, הרי הוא חייב לנהוג כדעתם [אלא אם כן הגיע להוראה ויכול להכריע לעצמו, ולא בכהאי גוונא עסקינן]. מסיבה זו היו האשכנזים מחוייבים להכרעותיהם של פוסקי האשכנזים ושל בעלי התוספות הצרפתים והפוסקים המאוחרים ובראשם הרמ"א, המג"א, הש"ך והגר"א, החיי אדם והמשנ"ב, ואילו הספרדים היו מחוייבים לפסקי הרי"ף והרמב"ם, ובדורות האחרונים לפסקי מרן הבית יוסף בשולחן ערוך. אך בזמננו כאשר בכל עיר ועיר גם הרמ"א וגם השו"ע מקובלים כפוסקים, האם מוגדר המצב הזה כ'שני בתי דינים בעיר אחת' שכל אחד יכול לנהוג כרצונו או כדעתו, והרי זה כדין 'הרוצה לעשות כבית שמאי עושה והרוצה לעשות כבית הלל עושה', והרי זה כמחלוקת שלא הוכרעה ואין כאן פסק אחד לכולם [וכמובן יכול גם לפסוק כדעת רבותיו או רבות אבותיו ואף לקולא ואף נגד רוב, אלא שהוא אינו מחוייב אליהם בדווקא], או שאנחנו רואים את חלוקת הקהילות כעקרונית ומחייבת, וממילא הרמ"א הוא בית דינם של האשכנזים, והבית יוסף הוא בית דינם של הספרדים, וחייב כל אחד לנהוג כפסיקת בית הדין של בני קהילתו.

יש להדגיש ולהבהיר, שעצם המושג 'אשכנזים' משום שהם יוצאי ארצות אירופה, ו'ספרדים' היינו יוצאי ארצות המזרח, אינו מגדיר קהילה, שהרי מבחינה הלכתית אין כל משמעות לארצות שממש יצאו אבותינו, שכן היוצא על מנת להשתקע במקום החדש, אין כל משמעות למקומו הקודם. ועל כן עצם המושג 'יוצאי אשכנז' או 'יוצאי ארצות המזרח' אין לו כל משמעות הלכתית, ואין בכח שם זה לבד לקבוע את מנהגיו של האדם ואת פוסקיו. ואף אם החליטו כל 'יוצאי אשכנז' או 'יוצאי ספרד' לנהוג כך, אין זה מחייב אף אחד, ודומה הדבר לקבלת כל 'בהירי העור' מנהג פלוני או קבלת 'שחומי העור' פסיקות רב אלמוני, שכמובן שאין

לזה כל תוקף הלכתו, כך אין 'יוצאי ארץ פלונית' הגדרת ציבור מבחינה הלכתית, ואינה יכולה לחייב אי מי במנהג מסויים או בהכרעות של רב או פוסק מסויים.

והלכך פשוט שכאשר יש קהילה המורכבת מאשכנזים וספרדים יחד, ולגבי כל העניינים הם קהילה אחת לכל דבר וענין, אז ודאי שהם אינם מחוייבים במנהגי האשכנזים או הספרדים, ורק במנהגים שנוהגים בהם שתי העדות יחד, כגון המתנת ו' שעות בין בשר לחלב, וכדו', אבל אם יש להם מנהג שאינו שווה לשניהם, אין הם מחוייבים במנהגים של ארץ גלותם, שהרי הם כבני עיר שעקרו למקום אחר, שנוהגים במנהגי המקום הזה אף לקולא, ואינם צריכים לחשוש למנהגי אבותיהם. ועצם מה שאבותיהם של אלה יוצאי אשכנז, ושל אלה מארצות המזרח, אין לזה שום משמעות הלכתית.

אלא שהנידון שלנו הוא האם יוצאי ארץ מסויימת, שאינם נמצאים עוד במקום אחד, אך בכל אופן הם מאוגדים כקהילה עצמאית, האם יש לקהילתם דין של 'עיר' ויש למנהגיהם תוקף של 'מקום שנהגו' [לא משום מקום גלותם, אלא משום צורתם העכשווית כקהילה], או שמבחינה הלכתית אין תוקף למושג קהילה שאינה נתחמת במקום מסויים, ולא שמענו אלא 'מנהג מקום', ושמה 'מנהג קהילה' לאו כלום הוא.

נידון זה קיים באותו מידה אף לגבי קהילה הנוצרת שלא על בסיס ארץ מוצא משותפת, וכגון חסידויות שלא נוצרו על בסיס ארץ מוצא, אלא על בסיס צדיק מסויים או סביב רעיון שהקהילה מתאגדת סביבו, כאשר בזמננו כל החסידויות והקהילות הם כך, ויש לדון האם יש משמעות הלכתית לקהילות אלו, והאם מבחינה הלכתית חייב הוא לנהוג במנהגי החסידות, והאם מחוייב הוא לפוסקי החסידות, או שאין משמעות הלכתית למושג 'קהילה' ואין לו כל חוב למנהגיה ולפוסקיה.

העובר למקום שאין בו מנהג קבוע

והנה כתב כנה"ג (על הטור תסח, ד) בשם מהרי"ט שאף היוצא ממקום למקום על דעת שלא לחזור, אינו נפטר ממנהג מקום שיצא משם, אלא אם בא לעיר שיש שם מנהג קבוע שנקבע שם, אבל אם עבר למקום שאין שם מנהג קבוע, חייב עדיין במנהגי העיר הקודמת שהיה שם. והביאוהו להלכה הפר"ח והביאוה"ל (ד"ה וחומר). ולכאן לפי"ז ניתן לדון אף את המצב שבזמננו כאן בא"י, כיון שאין מנהג קבוע של אשכנזים או ספרדים, אף מי שעלה מחו"ל לארה"ק, עדיין חייב במנהגי חו"ל.

אמנם נראה פשוט מסברא, שלא אמר המהרי"ט דין זה אלא גבי אותו אדם שעקר ממקום למקום, שכל זמן שלא בא למנהג אחר, הרי הוא נשאר כמנהג מקומו הראשון, היות ובמידת מה אפשר עדיין להחשיבו כבן העיר שיצא משם. אבל לגבי בניו וניניו, ודאי לא ניתן להחשיבם כבני אותה העיר שמעולם לא היו בה ולא ידעוה. וכן ודאי שאין הם מתחייבים במנהגיהם מחמת אביהם שהיה חייב בזה אף כשכבר לא היה מבני העיר, שהרי אין הבן חייב במנהגי אביו אלא במנהגי המקום, ולמעשה הוא אינו כלל חלק מבני המקום ההוא, ומה שאביו נחשב קצת

מבני המקום הקודם, לא מעלה ולא מוריד לגביו, וסוף כל סוף, עתה הרי הוא בן מקום של עיר שאין לה מנהג זה.

וכל זה מלבד דברי מהרי"ט מחודשים, ואתי דיניה קמיה דהפוסקים בלא טעמא, שהרי אם כל דין 'מנהג' אינו אלא גבי מנהג בני המקום, מנ"ל לחדש שאם אדם יצא למקום שאין בו מנהג קבוע שמחוייב הוא למנהג המקום שיצא משם, והרי סו"ס עתה הוא בן עיר שאין להן מנהג זה.

ומצאתי מפורש למרן הב"י בספרו אבקת רוכל (ריב) שלא כדבריו, שכתב: 'ועוד אני אומר שאפשר שבני מקום שנהגו לאיסור, שנעקרו ממקומם והלכו למקום שאין בה ישראלים אם רצו לבטל מנהגם הראשון הרשות בידם' ועי"ש שהביא ראיה לזה, והעלה צד לסתור ראייתו, אך בסוף חתם דבריו: 'אף אנו נאמר דתלמודא דידן דעומדים על אדמתם מיירי כפשטא דגמרא הא אם גלו ממקום למקום ובקשו לחזור בהן מתירין להם'. הרי להדיא דאף אם יצאו ממקומם למקום חדש שאין בו מנהג, רשאים להתיר חומריהם שנהגו במקום שיצאו משם.

וכן כתב הפר"ח (תצו, יט): 'וכן אם באו עשרים ממקום אחד ועשרים אחרים נתקבצו ממקומות אחרים בעיר חדשה, אין כאן שום מנהג ויעשו הכל על פי התורה עד שיתקנו ויעשו הסכמות ביניהם על פי הרוב, ומבואר מדבריו דלא כמו שהביא (לעיל תסח) בשם מהרי"ט שאם עבר למקום שאין לו מנהג חייב בדיני מקום שיצא משם, אלא עושים הכל על פי התורה עד שיקבעו מנהג אחד לכולם [אמנם, עי' בדבריו עוד שכתב שאם יש רוב אזלינן בתר רובא, אך זה אינו שייך כ"כ בזמננו, להתחיל לספור אם יש יותר אשכנזים או ספרדים, וגם שהוא מחודש מסברא, ויותר מסתבר כדברי האבקת רוכל שעכשיו נוצר כאן ציבור חדש בלי קשר למנהג מקום שבאו משם - ולגבי מה שכתב שם אם נעשו לקהילה בפנ"ע, יתבאר בהמשך, אי"ה]. וכן הוא ממש נידון דידן בא"י, שבאו לכאן ממקומות הרבה, ואין כאן רוב אחד שיכול להגדיר ולכפות את חבריו לנהוג ופסוק כמוהו.

דברי הפוסקים על קהילות

והנה הפר"ח (תצו, יט) הביא כמה לשונות הפוסקים שסברו שיש דין 'מקום' ו'עיר' לקהילות אף שאין להן חלוקת מקום.

בשו"ת רא"ם (ג) כתב: 'אך מפני שנחלקו כל הקהלות של עיר קושטאדינה לחבורות חבורות וכל אחת נדונה בפני עצמה בין במנהגיה בין בתקנותיה בין במתי מצוה וכיוצא בה הרי היא נחשבת לכל אותם המתפללים שם כעיר בפני עצמה', ומבואר בדעתו שקהילות מחולקות ונפרדות לגמרי, דינן כ'מקום' בפנ"ע לגבי מנהגים.

והביא גם משו"ת מהריב"ל (ג, י) שכתב ד'היא דפ"ק דחולין [שההולך ממקומו ואין דעתו לחזור אין נותנים עליו חומרי מקום שיצא משם] דהתם מיירי ביחיד או ביחידים שעקרו דירתם מאותו המקום שהיו נוהגים בו חומרא וקבעו דירתם במקום שנהגו בו קולא, אבל בנידון דידן שבאנו גרושים מארצות אדום עם רב קהילות קהילות בכגון האי לא אמרינן קמא קמא בטיל דמרובים ומרובים היו הבאים בכל פעם ופעם וידוע הי' שבכל יום ויום היו עתידין לבא ואם כן

הם חייבים לקיים מה שנהגו אבותיהם לחומרא', והביא שאף דעת מהרשד"ם (יו"ד, מ) כדעת מהריב"ל.

אבל הפר"ח עצמו חלק על זה וכתב: 'ולדידי אין דבריהם קיימים אלא כשבאו ונעשו קהל אחרת, דהשתא אכתי הם חייבים בתקנותיהם הקדומות, דכל קהל יש לו דין עיר חדשה וינהגו כמנהג אותו מקום שבאו משם [היינו על פי רוב בני המקום, ואם אין רוב, אין להם מנהג כלל, וכפי שהבאתי ממנו לעיל], הא לאו הכי נראין הדברים דאף אם באו מרובים ובני העיר שבאו לשם הם מועטין, דהני בתראי גרירי בתר קמאי במנהגותם בין לקולא בין לחומרא, וזה ברור בעיני', ומבואר בדבריו שכל זמן שאין הם קהילה לעצמם, אין הם מחוייבים למנהגי אבותם בניגוד למנהגי רוב העיר². וכדברי הפר"ח נראה להדיא גם משו"ת הרא"ם שהבאנו לעיל.

ועוד מצאנו דעה אחרת למהר"ם אלשיך (נט) שכתב שאין כלל דין 'קהילה', ואם יש קהילות רבות במקו"א דין כולן כעיר אחת, וז"ל: 'והשתא נהדר לעקר השאלה בעיר שיש בה בתי כנסיות הרבה, אי אמרינן דכל בית הכנסת הוא כעיר בפני עצמה, ואע"ג שרוב הקהילות מסכימים לדבר אחד שלתיקוני העיר יכולים בני קהל אחד לפרוש עצמן, או דילמא אפילו בבית הכנסת בפני עצמן נכללים במנין הרוב, והווי מיעוט לגבי בני שאר בתי כנסיות, כסברת תשובת חכמי שלוניקי שהעתקנו. והן אמת כי אפילו היה הדבר שקול, טוב להטות אחר סברתם להחשיב כל קהילות שבבתי כנסיות העיר כקהל אחד, כי רבים חללים תפיל המחלוקת הנמשך מתחת יד סברת המפריד כל בית הכנסת ובית הכנסת מרוב הקהילות בעיר אחת', ועי"ש באריכת דבריו.

ונמצא בזה ג' שיטות: א. דעת מהריב"ל שאף אם אין הן קהילות קהילות בפנ"ע חייבים במנהגי אבותם, כאשר הם רבים באותו עיר. ב. דעת מהר"ם אלשיך שלעולם אין קהילה נחשבת כעיר בפנ"ע אלא כל העיר נידונה כאחד. ג. דעת הרא"ם ופר"ח שאם עשו קהילה לעצמם דינה כ'מקום שנהגו', ואם אין להם קהילה, דין כולם כעיר אחת, ועל פי זה מוגדרים כל אנשי העיר בהגדרה אחת. וכן פסק הביאווה"ל (תסח, ד"ה חומרי) כדברי המכריע כדעת הפר"ח.

וא"כ מבואר לדברי הרא"ם, הפר"ח והביאווה"ל שכאשר נתערבו קהילות ממקומות שונים, אין הם חייבים במנהגיהם הקודמים, אלא כאשר נהיו כקהילה עצמאית ממש, ואז דין הקהילה כדין 'מקום' ויש בין הקהילות כל דיני מקום שנהגו.

'קהילה' מה היא?

אמנם, יש לנו לעמוד על איזה קהילה דיברו האחרונים הנ"ל, כשאמרו שיש לקהילה דיני מקום, והאם יש לזה דמיון להבדלים בין אשכנזים לספרדים שבזמננו.

וז"ל הביאווה"ל שהבאנו לעיל: '...הקהלה החדשה מתנהגת בפ"ע ואינה מתערבת עם הקהלה הישנה בעינינה כמו שמצוי בקהלות הגדולות שנמצאים בהם כמה קהלות שכל אחת מתנהגת

(ב). והנה הפר"ח הבין שמהריב"ל חולק עליו, אבל באמת בלשונו אין מוכרח כלל דלא כהפר"ח, ויתכן מאוד שאף הוא לא אמר דבריו אלא באופן שיש לכל יוצאי מקום אחד קהילה מופרדת לעצמם. ובלשון רא"ם ודאי נראה כן.

כפי מנהג אבותיה מדור דור [ואז אינם מחוייבים למנהג הקודם של העיר] וכן מבואר בפר"ח דקהילה שיש בה מנין מיקרי קהלה והבאים לשם נטפלים ופשוט דכוונתו שיש לה עכ"פ כל צרכי צבור כנהוג דהיינו ביהכ"נ ומתפללים בה בכל יום בצבור ויש להם מו"ץ ומקוה וכדומה כנהוג בכל קהלות ישראל דאל"ה גם היא בעצמה נטפלת לעירות הסמוכות לה, עי"ש.

ונראה מלשונו שכונתו לקהילות כפי שהיה בעבר לפני שעלו לארה"ק, שכל קהילה היה לה מבנה אירגוני שלם, שיש להם בית כנסת מרכזי שלהם [כאשר עוד לא היה את כל צורת השטיבלאך המקובלת בזמננו] ומקוה ורב משלהם, וההימצאות שם הייתה כעין התגוררות בעיר, שהקהילה אחראית לבני הקהילה, ואף הם נושאים בעול עימה, וכעין מה שמצוי בחסידויות המבוססות בזמננו, שיש כאן ארגון אחד שכולם נמצאים תחתיו בכל העניינים, וכעין שכתב בשו"ת הרא"ם שהבאנו לעיל: 'שנחלקו כל הקהלות של עיר קושטאדינה לחבורות חבורות וכל אחת נדונה בפני עצמה בין במנהגיה בין בתקנותיה בין במתי מצוה וכיוצא בה', והיינו שכל קהילה אחראית לעצמה בתקנות שהיא מתקנת לבני קהילתה, וכן כל קהילה דואגת לענייני החסד שבתוך הקהילה, כמתי מצוה ושאר ענייני הוצאות על הנזקקים.

וע"ע בלשון מהרשד"ם (יו"ד, קנד): 'ואחר עבור כמו ששה חדשים חננו ה' ברוב חסדיו, והסיר לב האבן וצור מכשול הקטטות מבשרנו, ורוח חדשה בקדושה ובטהרה נתן בקרבנו להיותנו לעם אחד באהבה ואחוה ושלוש וריעות, הלא אב אחד לכלנו... ולהיות כי ידענו כי הסיבה וגרמה בנזקי המחלוקת היא חילוק הב' ק"ק בענין הפירעונות והמיסים וכל שאר צרכי הקהילות קדושת, אמרנו עת לעשות חדשות בארץ, להיותנו כולנו שתי הק"ק בקהל אחד כיס אחד יהיה לכלנו לקופה של צדקה לפרוע בני הישיבה וחזנים ומלמדים ושמישים וכל צרכי שתי הק"ק'. ואף שהוא לא כתב דברים אלו בקשר לגדר ההלכתי של 'קהילה' לענין 'מקום שנהגו', מ"מ אנו רואים בדבריו את הצורה של קהילה, שעיקר עניינה הוא הדאגה הכללית בעניינים ממוניים וארגוניים, וכפי שידוע על הקהילות שהיו בזמנם.

אמנם בזמננו המצב שונה לחלוטין, ולא קרב כלל לקהילה שהיה בזמנם, כאשר מלבד ההבדלים ההלכתיים, והשם 'אשכנזי' 'ספרדי', אין כל הבדלי קהילות, וכל האירגונים החברתיים שווים, ויש אירגון צדקה אחד הכולל לכולם, ויש תקנות המחייבות את כולם [כגון תקנות בענייני פלאפונים ואינטרנט, וכדו"ג], ואף מוסדות הלימוד השכונתיים בד"כ משמשים לכל העדות, ויש בכל בית ספר משני העדות יחד, ואף בת"ת וישיבות וכוללים האשכנזים ישנם ספרדים רבים כ"י [ואם יש הפליות מסוימות, אי"ז קשור לזה שהם בקהילה אחרת, אלא תלוי במידות רעות שכבר מיחו בהם גדולי הדור, או בחילוקי השקפות], וקשה לראות בכל זה קהילות חלוקות כפי הגדרת ותיאור המשנ"ב.

(ג). והעירני ידי"נ ר' צבי אריה סטפנסקי ללשון נוסח החרם על השפות שכתב מהר"ל"ד: "בכך באנו לקבל עלינו האיסור הנ"ל מחדש ולפרשו באר היטב בכל פרט, האיסורים הישנים והחדשים, רובצים על כל לימודי לשונות נכרים, וזלת תה"ק בינותינו האשכנזים יושבי עיה"ק ירושלים תובב"א וכל אגפיה וכל סביבותיה, ומסתמא ממנו יראו וכן יעשו ג"כ אחינו הספרדים יצ"ו", ומבואר מלשון החרם שהיה מובן וברור שתקנתם אינה מחייבת אלא את האשכנזים ולא את הספרדים, ורק אם רבני הספרדים ילמדו מהם אף הם ייתקנו כמוהם. ואילו בזמננו הדבר ברור שכל רוב שאוסר משהו כתקנה, כגון בענייני אינטרנט וכדו", הוא מבחינתו אוסר על כולם, בין על אשכנזים בין על ספרדים.

וכל זה מלבד שבכלל עצם המושג 'קהילה' כמעט לא קיים כיום, אלא כל אחד חי לעצמו, ויש לו כמה בתי כנסת שהוא יכול להתפלל בהם, וכמה וכמה מוסדות שבני ביתו יכולים להיות שם, וכמה וכמה רבנים שיכול להתייעץ עימם, וכן במקוואות, וארגוני החסד דואגים לכולם באותה מידה, על פי פריסה ארצית או שכונתית, ואין כאן אירגון אחד גדול או קטן שכולם מאוגדים סביבם, אלא כולם נמצאים באותם מקומות, ויכולים להשתמש באותם דברים. אף שכמובן ההבדלים המנטליים בין אשכנזים לספרדים, גורמים לכך שלא כולם רוצים להיות באותם מוסדות או בתי כנסיות או רבנים, כי לכל אחד יש את מה שהוא מורגל אליו, אבל אין שום דבר מזה בצורה מחייבת וחתוכה כפי שהיה בקהילות בעבר, וכפי שיש היום בקהילות החסידים. ואם במקרה כן נוצרה קהילה כל שהיא במקום קטן, וכפי שהיו הקהילות בזמננו, אין בה חילוק בין אשכנזים לספרדים [מלבד ההבדלים ההלכתיים והמנהגיים, שעליהם גופא אנו דנים עכשיו], וכולם חיים יחד באותה קהילה.

ויש להוכיח שאף הפוסקים אינם סבורים שהמוסדות והבתי כנסיות שבזמננו, מגדירים את הנמצאים בהם כ'קהילה' שהרי יש רבים מאוד מהספרדים הלומדים בישיבות אשכנזיות, ושולחים את בניהם ובנותיהם למוסדות אשכנזים, ואף מתפללים בשבתות וחגים בבתי כנסיות אשכנזיים, ומתייעצים עם רבותיהם האשכנזיים, ושואלים בהלכה את רב ביהכ"ס האשכנזי, ובכל אופן הם נוהגים כמנהג הספרדים, וכך אף מורים להם הפוסקים. הוראה זו מכריחה שאין הם סבורים שהמוסדות דינם כ'עיר' שהנכנס אליה על מנת להשתקע דינו כבן העיר, אלא סוברים שאין כאן 'מנהג קהילה', היכול לחייב אחרים הנכנסים לתחומם.

ואם אין המוסדות נחשבים כקהילה, מן הדין שאף את האשכנזים עצמם הנמצאים שם אין זה מחייב להלכה ולמנהג, שהרי אין אנו רואים את עצם ההימצאות במוסדות כדין 'מקום' מחייב, וכיון שמצד הקהילה העכשווית אין הם מחוייבים למנהגי ופסקי האשכנזים [כפי שהספרדים הנמצאים שם אינם חייבים בזה], ומצד מקום שאבותיהם יצאו משם הם גם אינם מחוייבים, מכיוון שהם יצאו על דעת להשתקע כאן בארצנו הקדושה.

וא"כ מצדדים אלו של 'מקום' או 'קהילה' אין משמעות הלכתית למושג אשכנזי וספרדי.

הבדלי זהות ומנטאליות

אמנם, אף שאין הבדלי קהילות בין אשכנזים לספרדים, אך יש הבדל אחר שיתכן שיש לו משמעות גדולה יותר מקהילות שונות, ויתכן שאין לו כל משמעות מבחינה הלכתית. הרי עיקר ההבדל היום בין אשכנזי לספרדי, הוא במנטאליות שונה ובהרגשת זהות בסיסית ש'אני אשכנזי' 'אני ספרדי', וזו הרגשה אחידה וכללית שיש לכלל האשכנזים והספרדים בכל מקום ומקום, בארץ ובחו"ל, ורוב ככל החילוקים שיש היום ביניהם נובעים מזה, ולא נובעים מקהילות או מקומות שונים.

אלא שנשאר לנו לדון, האם יש להבדלי המנטליות ולהרגשת הזהות, הגדרה הלכתית מחייבת, והאם יש לזה דמיון כל שהוא ל'עיר' ו'מקום' שבזמן חז"ל, ול'קהילה' שבזמן

האחרונים. כאשר מצד אחד יש לזה משהו חזק יותר הקשור לעצם הזהות מעבר לדברים לא עקרוניים של מקוה ובית כנסת ושאר מוסדות, אך מאידך אין זה ענין מוחלט, שכשם שיש לאדם זהות עם הגדרות אלו של 'אשכנזי' 'ספרדי', כן יש לו אף זהות עם דברים אחרים כגון עם הישיבה בה הוא למד וכדו', וכן לא תמיד יש משמעות למנטליות השונה, ועוד שגם בתוך האשכנזים והספרדים יש כמה סוגי מנטאליות הקשורים לעניינים רבים אחרים. ועל כן יש לדון אם יש משמעות לקבוצת בנ"א שמרגישים במידת מה זהות אחידה, המתבססת על כך שאבות אבותיהם היו באותה גלות.

ונושא זה הוא נושא חדש, שלא היה יכול להימצאות כ"כ בתקופה שקודם לשואה, כאשר הכל היה בצורה של קהילות מסודרות יותר, וכאמור לא על נושא זה דנו הפוסקים, וקשה למצוא מקור או ראייה לנושא חדש זה, אלא הדבר תלוי בסברת הלב ובהכרע הדעת, על פי הבנה כללית יותר על צורתו של עם ישראל.

ולענ"ד נראה שמכמה טעמים קשה לומר שיש למצב זה גדר של 'מקום' או 'קהילה', וכדלהלן.

א. אמנם רוב האנשים רואים את מוצא גלותם כחלק מזהותם, אך מ"מ לא נראה בכלל שזו הזהות המשמעותית העיקרית שלהם, והאדם מרגיש מזוהה גם עם הישיבה בה למד, ועם חבריו ורבותיו, ואיזור מגוריו, וע"פ דעותיו והשקפותיו, ואין סיבה שבדיוק זהות זו של ארץ הגלות של אבות אבותיו, היא זאת שתגדיר אותו מבחינה הלכתית, ועל פיה יקבע חיובי קהילה ופסיקה.

ב. הרי הבדלי המנטאליות הם תוצאה של הארץ ממנה יצאו, וודאי מטבע הדברים תוך כמה דורות הבדלי המנטאליות ישתנו, ויתמזגו הטבעים יחד באופן שמתאים יותר למקום בו נמצאים עתה, ובאופן המשולב מכל הסגנונות שנקבצו הנה, ותהליך זה כבר קורה שהרבה מושפעים הסגנונות זה מזה, וכאשר מתבוננים על זה במבט היסטורי רחב, הדבר ניכר מאוד למבין, ואט אט נוצרים סגנונות של קבוצות ע"פ ההתאמה לנפש, ואינם קשורים בדווקא לארץ המוצא של הגלות. וכיון שכן מסתבר שאף עכשיו אין לזה שום יחס הלכתי, ואי"ז אלא תהליכי קליטה של הארץ המקבצת את בניה, שבתחילה עדיין מרגישים קצת את ארץ הגלות, ולא יותר מזה.

ג. אף מבחינת המקום הראוי בו עלינו להיות באופן של 'מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ', ודאי לא ראוי שלנצח יהיו בעם ישראל שתי קבוצות מבחינה מהותית, רק מחמת שאבות אבותיהם הגיעו מארץ אחרת, כאשר אין בהם שום הבדל עקרוני בעבודת ה', ואמנם אם היו אלו הבדלי דעות או דרכים בעבודת ה', הרי אדרבה רצוי שיהיו בעם ישראל סגנונות שונים, ומיניה ומיניה יתקלם עילאה, וכשם שהיו שבטים שכל אחד היה עניינו בבחינה מסויימת. אבל כאשר יש שתי קבוצות [ומעמדות] שאין בהם שום תוכן, אין בזה שום טעם וענין, וכאשר נוצר מזה זהות שאדם מרגיש שהיא חלק ממהותו, ומרגיש שיש לו בעצם זהותו זהות המנוגדת לאחיו שבאו מארץ אחרת, הרי אין לך מנוגד מזה 'לעמך ישראל גוי אחד'. וכמה מוזר לראות את המקום הזמני שעם ישראל היה בגלות כעיקרי וקובע יותר, מאשר המקום הנצחי והראוי שאנו נמצאים בו בארץ ישראל.

ד. ובשונה מעיר וקהילה שהאדם בהכרח נמצא בהם, ואם הוא רוצה לעקור מהם, צריך הוא לעשות מעשה בכדי לעקור עצמו מהם, משא"כ הענין של הזדהות עם המנטאליות והסגנון השונה, אינו ענין של מעשה ואם האדם אינו מרגיש מזוהה עם זה, הרי אין כאן כלום, ואם יש לו מנטאליות שונה הקרובה לאלו שבאו מן הגלות האחרת, הרי אין כאן כלום, וסופו של דבר אין כאן דבר ברור ומגדיר. והרי גבי עיר וקהילה שייך לעבור מעיר לעיר, וכאן איך יעבור, ואם א"א לעבור ממנה, הרי שאף בתחילה אינה זה משמעותי כ"כ, ואין מעשה היכול להוציא אותך משם.

ה. ואף אם נאמר שיש לכל זה משמעות, הרי ודאי מי שאינו רואה את ארץ הגלות של אבות אבותיו כענין משמעותי, הרי ודאי שהוא לגביו אי"ז כלום. והרי זה כמו שכל בעלי העור הלבן ירגישו זהות מסויימת, ובעלי העור הכהה ירגישו זהות מסויימת, ועפי"ז יקבעו את חלוקת מנהגייהם, שמלבד שזה לא כ"כ לענין, הרי ברור לגמרי שזה לא יכול לחייב את מי שכל ענין צבע העור אינו קשור כלל לזהותו.

המנהג כיום באשכנזים וספרדים

וכידוע למעשה כיום נוהגים כולם במנהגי אבותיהם, אפי' שכבר אינם במקומם, בין אם הם נמצאים בקהילה שנוהגת כמנהגייהם, בין אם הם נמצאים בקהילה שאינה נוהגת כמנהגייהם. וכנראה, שמכיוון שזמן רב להם לישראל בגלותם, שהיו מחולקים בין אשכנזים לספרדים, ואז היו מחולקים לגמרי במקומות ובארצות שונים, וכבר התרגלו שיש חילוק בין אשכנזים לספרדים, על כן נמשך מצב זה אף כאשר כבר אי"ז מוגדר כמנהג המקום.

אמנם, כמובן עצם זה שנוהגים כך אינו סותר להלכה, שהרי ודאי מותר לבניהם של יוצאי הגלויות השבים לאר"ק, להמשיך במנהג אבותיהם, ואף בענין פסקי הלכה הרי זה במצב של 'הרוצה לעשות כב"ש עושה והרוצה לעשות כב"ה עושה', ורשאים להחזיק בפסקי רבותיהם אף לקולא. וכיון שהוחזק שכך נוהגים כולם, והדבר כשר, הלכך אף הפוסקים דנו בהלכות באופן זה של מנהגי ופסיקות האשכנזים מול מנהגי ופסיקות הספרדים, אף שמדינא אי"ז כך, ורק משום שכך רוצים הציבור לנהוג ולפסוק כפי שהורגלו אצל אבותיהם.

ויתכן שבאמת מאחר ורוב האנשים מגדירים את זהותם על פי ארץ גלות אבותם באופן של 'אני אשכנזי' ו'אני ספרדי', הרי מי שבאמת מרגיש שזו זהותו שלו, ועל פי זה מגדיר שהוא נוהג כהרמ"א או כהב"י, יהיה מחוייב לזה ולא יכול יום אחד לנהוג כפסקי ומנהגי צאצאי הגלות השנייה, ובעיקר מחמת שזה לא מתאים להחליף כל פעם פוסק על פי רצונותיו, ומאחר שהחליט שהוא רבו, אין ראוי שיחליף את זה כל הזמן, ועפי"ז דנו הפוסקים בהלכות לאלו המכונים 'אשכנזים' ו'ספרדים'. אבל פשוט שמי שאינו מרגיש עצמו קשור לכל זה, הרי הוא פטור ממנהגי שני הקהילות [ואף אם נמצא במוסדות של צאצאי גלות מסויימת, אי"ז מחייב אותו, כשם שאי"ז מחייב את בני צאצאי הגלות השנייה הנמצאים במוסדות אלו], והוא אינו

חייב אלא במנהגים המקובלים על רוב ישראל גם יחד, כגון מנהג המתנת ו' שעות בין בשר לחלב.

דין קהילות קטנות ומעורבות

עוד יש לעורר, שאף אם נאמר שיש למוסדות שלנו דין 'קהילה' ו'מקום', מ"מ ישנם יוצאי ארצות מסויימות שאין להם קהילות מאורגנות כאן בארץ ישראל, וודאי לא קהילות עם מוסדות לעצמם, שלכאור' אין להם להחזיק במנהגי אבותם כאשר הם סותרים למנהגי העיר, וישנם דברים שאפי' בצנעא אסור להם לנהוג.

לדוגמא, קהילת יוצאי גרמניה הנקראים 'יקים', הללו אין להם קהילות בפני עצמם כאן בארה"ק, ואין להם מוסדות שלהם, וכן ודאי שאינם במקום בפני עצמו, והרי הם מכלל הציבור בכל ענייניהם, על כן אף אם ננקוט שיש מושג הנקרא קהילה, הם אינם קהילה לשום דבר וענין [וביחנה"ס לבד, אינו מספיק בכדי להגדיר קהילה לדיני 'מקום שנהגו', וכפי שהבאנו לעיל מהביאורה"ל], והם אינם מחוייבים במנהגי ה'יקים'. ולא עוד אלא שאסור להם לנהוג לקולא ולחומרא במנהגיהם בפרהסיא כאשר מנהג זה סותר לכל מנהגי הקהילות בארץ. על כן חייבים הם להפסיק ו' שעות בין בשר לחלב משום שכך נהגו כל הקהילות בארץ, והם מחוייבים בזה בין משום מנהג קהילה בין משום מנהג העיר.

עוד דוגמא, יש מבני חו"ל הבאים לארץ, ומנהג הקהילה ש'יצאו משם' להניח תפילין בחול המועד, אמנם מנהג כל הקהילות [ליטאים, ספרדים, חסידים] כאן בארץ שלא להניח תפילין, על כן הללו אסור להם להניח תפילין בציבור, ואף בצנעא אסור להם לברך על התפילין [ולהניחם מותר כשם שמותר בשבת, מעיקר הדין]. אמנם יש להדגיש שנושא זה הוא נושא הלכת, ואינו נושא של מנהג, והם מחוייבים בזה מדין בית דין של העיר, שהם אינם רשאים לחלוק עליו, אך אם מדובר בת"ח שהגיע להוראה או לתלמידיו שמורה שכולם צריכים להניח תפילין בחוה"מ, מותר להם להניח בברכה בצנעא, אך אין זה מתיר לכל יוצאי חו"ל.

סיכום הדברים

- א. בני העיר שקבלו על עצמם מנהג, הרי כל בני העיר מחוייבים בה, הם זורעם, ואין להם אפשרות לבטל את זה. ואם אחד מהם עבר לעיר אחרת אינו חייב עוד במנהגי העיר הקודמת.
- ב. מנהג של יחיד או של משפחות שאינם מהוות את העיר כולה, אין לו דין מנהג, ויכולים להפסיק מנהג זה, בין הם בין זרעם, ומי שנהג מנהג זה מדעתו צריך התרת נדרים.
- ג. עיר חדשה המורכבת מיוצאי עיירות שונות שאין להם מנהג אחיד, אינם חייבים במנהגיהם הקודמים, וחייבים רק במנהגים המקובלים על רוב ככל העיר החדשה, ואף המיעוט שלא נהג כן במקומו הקודם, מתחייב עתה במנהגי רוב העיר החדשה.

- ד. כתבו חלק מן האחרונים שאף קהילה דינה כעיר. ויל"ד אם המושג 'אשכנזים' ו'ספרדים' נקרא 'קהילה'. ולענ"ד נראה שאינו מוגדר כקהילה.
- ה. יל"ד אם עצם הזהות שאדם מרגיש שהוא אשכנזי או ספרדי, מגדיר כל בעלי הרגשה זו כאילו הם בני קהילה אחת החייבים במנהגיהם ובפסקיהם. ולענ"ד אינם חייבים.
- ו. ומ"מ אם מי שכחלק מזהות זו קיבל ע"ע גם להדיא את כל פסקי קבוצה זו, לכאו' הרי הם כרבותיו, ואינו יכול לבחור פוסק חדש ככל שירצה, ומחוייב לפסקיהם.
- ז. ומי שאינו מרגיש שארץ גלות אבותיו היא חלק מזהותו ועניינו, לכאו' אינו חייב כלל במנהגיהם.
- ח. וקהילת אשכנזים וספרדים מעורבים לגמרי באופן שאין אחד מהם נטפל לשני [כמצוי בקהילות מסויימות בחו"ל או בציבור הדת"ל כאן בארה"ק], ואין כאן מנהג מקום כאחד מן הקהילות, ודאי שהם אינם חייבים אלא במנהגים המקובלים על שני העדות גם יחד.

